

Д-р ЛЮБОМИР ВИНАР

**ПРОБЛЕМА ЗВ'ЯЗКІВ АНГЛІЇ З УКРАЇНОЮ
ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
1648-1657**

ІСТОРИЧНА СТУДІЯ

ЛОНДОН, 1960

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

Dr. LUBOMYR WYNAR

**THE QUESTION OF ANGLO-UKRAINIAN RELATIONS
DURING THE RULE OF BOHDAN KHMELNYTSKY
1648-1657**

LONDON, 1960

PUBLISHED BY UKRAINIAN PUBLISHERS LTD.

Впровадження

До сьогодні в українській і англійській історіографіях не наświetлено належно питання взаємин України з Англією в XVII-му столітті. Зв'язки Англії з Україною впродовж історичного існування залишились в основному поза обсягом тематики дослідів українських істориків. Виявляється цікава праця проф. І. Борщака, в якій автор головню наголошує зв'язки Мазепинської еміграції з Англійською державою в першій половині XVII-го ст.¹⁾

Натомість відкритим полем для дослідів залишається проблема взаємин Англії з Україною на переломі XVII-го ст., а точніше — питання безпосередніх зв'язків Олівера Кромвеля з Богданом Хмельницьким²⁾. Не зважаючи на численні праці, присвячені студіям держави Б. Хмельницького, це питання залишилось нерозв'язаним.

Нашою працею бажаємо спробувати вияснити цю запутану історичну проблему, як також проаналізувати відповідні історичні джерела й літературу, що внесуть у це питання деяку ясність.

Вперше про козаків та їхню діяльність англійці довідались під кінець XVI-го ст. зі сторінок тогочасних європейських видань. Для прикладу хоч би згадати працю Яна Ласіцкого — *»Johannis Lasocii Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano voiuoda«*, Frankfurt, 1578, або Леонарда Горецького — *»Leonardi Gorecii Descriptio belli Ivoniae«*, Frankfurt, 1578. Ці книжки були широко розповсюджені по всіх європейських країнах під кінець XVI-го й на початку XVII-го століть. Їх залюбки читали і в Англії.

Вже 1603 р. Richard Knolles написав англійською мовою монументальну Історію Туреччини³⁾, в якій багато разів згадував і про козаків⁴⁾ та їхню боротьбу з турками. Свої нотатки про козаків Knolles писав на

1) Elie Borschak: "Early Relations Between England and Ukraine", *Slavonic Review*, 1931, vol. 10, № 28, pp. 138-160.

2) В **Анналах** УВАН [ч. 3, 4 (21-22)], 1958, появилася моя праця п. 3. "The Question of Anglo-Ukrainian Relations in the Middle of the Seventeenth Century". Ця розвідка є підсумком наших дотеперішніх дослідів англо-українських взаємин. Через брак місця в **Анналах** вона появилася в дуже скороченому вигляді.

3) **The General Historie of the Turkes**, from the beginning of that Nation to the rising of the Othoman Familie: with all the notable expeditions of the Christian Princes against them. London, 1603. Printed by Adam Islip.

4) Автор пише: "These cossacks are light horsemen, lying most commonly upon the borders of the Polonian Kingdom, towards the Tartars: an hardie and valiant kind of men, whose best living is the spolie they take from the enemy, and their best lands, their horse and launce". (op. cit., p. 908).

основі вісток з Царгороду й вище згаданих європейських видань. Ці праці зробили популярним козацьке ім'я в цілій Європі. Тому й не дивно, що 1620-их роках протестантські європейські держави і Англія безпосередньо зацікавились козацьким питанням. Шведський канцлер Oxenstiern в інструкції з 7-го серпня 1620-го року писав до шведського посла в Голляндії, Івана Рутгера (John Rutger), що шведський король Густав Адольф надіється на допомогу православних українців у Польщі⁵). Не улягає сумніву, що тодішній союз протестантських держав, за допомогою козацької зброї, бажав послабити, а навіть розбити католицьку Польщу. Характеристичні будуть у тому напрямі міркування трансильванського князя Gabriel-a Bethlen-a, який був у тісних зносинах зі Швецією і Англією. У своїй розмові зі шведським послом Павлом Strassburg-ом Бетлен присвятив багато місця тогочасній козацькій проблематиці. Він говорив, що «багато розумних і визначних людей студіювало питання запорожців, які, попавши в десперацію через безперервну опресію, змогли б залишити Польщу і визнати протекцію якогось сусіднього суверена та оформити незалежну державу... Деякі думають, що запорожці є славні зі свого походження..., отже ми мусимо не лише тепер, але й на майбутнє залучити тих відважних воєнків в нашу спільну боротьбу. Константинопільський Патріярх Кирило тепер закликає козаків відважно обороняти віру... Посол англійського короля і голляндський посол порадили Патріярхові так і зробити, і він обіцяв в цьому напрямі працювати для спільного добра»⁶).

леном. На думку проф. М. Грушевського, шведський уряд, за допомогою Лукаріса, намагався через Царгород, за посередництвом різних протикатолицьких елементів, зблизитися до козацького війська й спричинити якісь заколоти в Польщі⁷). Тісний зв'язок Лукаріса з англійським амбасадором Томасом Ро в Царгороді свідчить про безпосереднє заінтересування Англії українськими козаками. Докладніше про тогочасну (1581-1649), згодом нав'язує тісні зв'язки з семигородським князем Бет-

Відомо, що згадуваний Бетленом патріярх Кирило Лукаріс був безкомпромісовим противником католицизму й приятелем протестантів. У Царгороді він заприязнився з голляндським амбасадором Корнелісом Гагою (Kornelis Haga) і англійським амбасадором Томасом Ро (Thomas Roe) міжнародну ситуацію й протестантські пляни відносно козацтва знаходимо в праці проф. І. Крип'якевича, в якій він окреме місце присвятив голляндській і англійській амбасадам у Царгороді⁸). На думку проф. І. Борщака, Томас Ро «carefully studied the position in Ukraine, and possibly he was the inspirer of the Ukrainian plan of action, which was worked out by Lukaris, Bethlen, and Strassburg»⁹). Здогади І. Борщака зовсім

5) Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och Bretvexeling..., Stockholm, 1888, p. 544; E. Borschak, *op. cit.*, p. 139.

6) А. Ю. З. Р., ч. III, т. 6, ст. 28-30; Törtelenmi Tar, 1882, pp. 272-74.

7) Михайло Грушевський: **Історія України-Руси** (Нью-Йорк, Книгоспілка, 1956), т. VIII, ч. I, ст. 36.

8) Іван Крип'якевич: «Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 років» (**Записки НТШ**, т. 117, Львів, 1913), ст. 74.

9) E. Boschak, *op. cit.*, p. 140.

оправдані, якщо взяти до уваги записки Томаса Ро¹⁰⁾, в яких находимо безліч нотаток про козацький побут, звичаї і тактику воювання. Томас Ро тісно пов'язаний теж і з долею українського князя Самійла Корецького, який під Цецорою вдруге попав до турецького полону. Ро, в імені англійського короля, просив помилувати Корецького. Його інтервенції були даремні й легендарного героя українських старовинних пісень турки замучили. Як бачимо, в роках 1620-их і на початку 1630 р. українські козаки грали значну роль в плянах Швеції, Англії та Семигороду. В 1650-их роках ці ж самі держави з подвійною увагою слідували за українською революцією, очоленою Б. Хмельницьким, і за закріпленням козацької держави.

Думки українських істориків відносно безпосереднього зв'язку Кромвеля з Б. Хмельницьким досить різні. Проф. Н. Полонська-Василенко, вслід за І. Крип'якевичем, припускає можливість зв'язків Хмельницького з Кромвелем, але одночасно вказує на бідність джерел і літератури в цьому питанні¹¹⁾. Натомість проф. І. Борщак¹²⁾ і проф. О. Оглоблин¹³⁾ висловили протилежну думку. Деякі українські публіцисти й історики церкви категорично висували погляд про існування цих зв'язків. Наприклад, митрополит Іларіон у своїй праці «Українська церква за Богдана Хмельницького» пише, що «Богдан Хмельницький не ховав свого злого ставлення до Риму і Папи, які відкрито руйнували його працю для визволення України. І тому вся Європа знала про боротьбу Б. Хмельницького з католицизмом. Року 1649, коли був закатований англійський король Кароль І, то Кромвел, що тоді стояв на чолі Англії, звернувся з проханням до Б. Хмельницького допомогти Англії»¹⁴⁾.

Ще більше відважно висловився проф. М. Шелухін про переписку Хмельницького з Кромвелем в 1654 р., мовляв, «в 1654 році українська влада була в безпосередніх зносинах з Англією і гетьман Б. Хмельницький переписувався з Кромвелем»^{14а)}.

Висновки обидвох вищезгаданих авторів є класичним прикладом творення історичної легенди навколо т. зв. «листа Кромвеля».

10) The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year 1621 to 1628 inclusive: A great variety of curious and important Matters relating not only to Affairs of the Turkish Empire, but also to those of the Other States of Europe, in that Period... now first published from originals. London, 1740.

11) Лист від 23. січня, 1956 (Німеччина).

12) Лист від 11. січня, 1954 (Париж): «Думаю, що джерела про лист Кромвеля до Хмельницького просто легенда, що пішла в хід через те, що Шеваліс в своїй праці називає Хмельницького «Кромвелем Руси», а Кубаля спопуляризував думку Шеваліс — звідси пішла та легенда».

13) Проф. О. Оглоблин в листі від 21. квітня, 1955 (Людлов), пише: «Проблема зносин Б. Хмельницького з О. Кромвелем, на мою думку, оповита серпанком легенди. Доказів документальних, здається, нема. Пригадую, що покійний друг мій о. д-р Й. Скрутенъ на одному з засідань Церковно-Археологічної Комісії в Мюнхені (1946) казав про якісь матеріали в тій справі».

14) Митр. Іларіон: **Українська Церква за Богдана Хмельницького** (Вінніпег, 1956), ст. 176.

14а) Сергій Шелухин: «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (Прага, 1936), стор. 59.

З чужинецьких істориків Ю. Вернадський теж висловився про можливість зв'язку між Україною і Англією. Він пише, що агенти Хмельницького намагалися через Ракочого і Карла Густава ввійти в контакт з Кромвелем¹⁵). Вернадський рівнож зазначає, що »there was even at one time suggestion of direct coordination between them«¹⁶. Він, правдоподібно, має на увазі проблематичний лист Кромвела з 1649 р., хоч можливість зв'язку козаків з англійцями датує 1656-им роком. Найслабшою точкою оборонців автентичности »листа Кромвела« є те, що вони не подають змісту даного листа, обмежуючись лиш апіорними твердженнями. Такий підхід до досліду причинився до історичної легенди навколо »листа Кромвела«, що значною мірою притемнює історичну правду.

I

Олександр Лазаревський надрукував уривок з листа Кромвела до Хмельницького в першому томі »Київської Старини« в розділі »Извѣстія и замѣтки«¹⁷). Цей уривок звучить:

Theodatus Chmielnicki, Dei Gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitioremque expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethicorum, Antichristi et Iudorum¹⁸).

Повний уривок знайдено в львівській бібліотеці Оссолінських, в одній рукописній книзі під числом 113. Лазаревський не назвав автора рукопису, мовляв, книга належала »неизвѣстному лицу, вписывавшему въ нее въ половинѣ XVII столѣтія отрывки изъ прочтенныхъ книгъ и рукописей«¹⁹). Уривок із листа був переписаний на 831-шій стороні рукопису під 1649-им роком. Титулятура Богдана Хмельницького займала три рядки, решта сторінки залишилась незаписаною. Сьогодні вже знаємо, що ця записна книга належала краківському жителю Мартинові Голінському й складалася з двох частин. Перша частина доведена до 1648-го року, а друга п. з. »Termina różnych rzeczy, które się działy r. 1648 do r. 1664«, споряджена була в 1665-му році. Саме на цьому трирядковому уривку »листа Кромвела« деякі дослідники основували свою опінію про зносини Кромвела з Хмельницьким. Найвизначніший представник цієї групи Іван Крип'якевич, хоч і визнає лист за автентичний, проте не висловився категорично, що автором цього листа був Кромвел. Він лише зазначив, що »можна висловити припущення, що цього листа Хмельницькому писав Кромвел«²⁰). Як бачимо, Крип'якевич змінив у міжчасі свій висновок із попередніх років, мовляв, »Кромвел перепису-

15) George Vernadsky: *Bohdan, Hetman of Ukraine* (New Haven, Yale University Press, 1941), p. 110.

16) *Ibid.*, p. 118.

17) *Кіевская Старина*, 1882, т. I, ст. 212.

18) В українському перекладі: »Богдан Хмельницький, Божою милостю начальний зверхник грецької церкви, володар усіх запорозьких козаків, пострах і винищувач польської шляхти та завойовник твердинь, вигонитель римських священників, переслідник язичників, антихриста і жидів«.

19) *Кіевская Старина*, *ibid.*

20) Іван Крип'якевич: *Богдан Хмельницький* (Київ, 1954), ст. 399.

вався з Хмельницьким, як рівний з рівним, і титулував його володарем козацької держави²¹).

Так званий лист Кромвеля записаний в нотатнику Голінського під роком 1649. Студіюючи бурхливу історію Англії в тому році, важко припустити, що Кромвел міг у той час написати Хмельницькому даного листа. Як відомо, 29-го січня 1649-го року стято голову англійському королеві Карлові I-ому. Найбільше до цієї екзекуції причинився Кромвел, що в той час був лише генералом військ англійського парламенту, а не диктатором Англії. В травні 1649 р. парламент проголосив Англію республікою під правлінням державної ради в складі 41 осіб, замість короля і палати лордів. Державну раду очолив Бредшов (Bradshaw), а одним з найактивніших членів ради був О. Кромвел. В 1649 р. в Англії велася зтяжна внутрішня боротьба, що протягнулася декілька років. Думаємо, що немає жадних поважних причин твердити, мовляв, в 1649 р. генерал Кромвел писав до гетьмана Хмельницького, що, у свою чергу, виходив щойно на широку європейську арену, як виразник нової козацької сили.

Друга справа, яка викликає сумнів щодо правдивості листа Кромвеля, це сама форма титулування і мовна інтерпретація прізвища Хмельницького.

В 1649 р. західноєвропейські держави, також і Англія, були доволі докладно поінформовані про діяльність Б. Хмельницького. Проте майже в кожній примітці, де говорилося про козацьке повстання, перекручували прізвище Хмельницького. Наприклад, найпопулярніший тодішній часопис «Gazette de France» в 1648 р. називав Хмельницького «Ehmielecki» або «Zmilsky»²²). В тогочасних англійських документах Хмельницького подавалося за «Chimilski», «Chmielinsky» і «Chmilinski»²³). Дві перші назви стосуються до 1653 р., остання — зі січня 1655 р. Отже в англійських документах була хибна транскрипція прізвища Хмельницького, натомість «лист Кромвеля» з 1649 р. поправно називає гетьмана Theodatus Chmielnicki з титуляцією «imperator omnium cosacorum Zaporoviensium». Існує ще можливість виправлення хибної англійської транскрипції самим Голінським, але й тоді він напевно подав би був прізвище автора листа. Наші здогади скріплюються перевіркою титулятури, що її Кромвел уживав до інших державних мужів. Без уваги на тодішню етикету, О. Кромвел був скупий на писання належних титулів до інших володарів держав. Вийнятком був титул шведського короля, що його Кромвел писав завжди повністю. На початку майже кожного листа подавалося, хто й до кого пише, напр.: «Oliver Protector of the Republic of England to the Most Serene Prince of Transylvania, Greetings — Most Serene Prince»²⁴)... Подібно виглядала вступна титуляція у всіх інших листах, висланих за

²¹) Велика Історія України, за редакцією д-ра І. Крип'якевича (Вінніпег, 1948), ст. 472.

²²) «Триста років тому в Україні», за паризькою газетою "Gazette de France", Україна, ч. I, за ред. І. Борщака (Париж, 1949), ст. 35.

²³) A Collection of the State Papers of John Thurloe, Esq. In seven volumes, from the year 1638 — the Restoration, printed by Thomas Woodward and Charles Devis, London, 1742. Vol. I, pp. 321 and 476; Vol. III, p. 691.

²⁴) W. C. Abbott (ed.): "The Writings and Speeches of Oliver Cromwell" (Cambridge, Harvard University Press, 1945), Vol. III, p. 370.

границю. Натомість у листі з книги Голінського не відомо, як називався надавець листа.

Я мав змогу докладно переглянути збірки листів і промов Кромвела, однак ніде не знайшов якогось натяку про Хмельницького й козаків. Зокрема в листах Кромвела до шведського короля, в яких найправдоподібніше могла б бути бодай посередня згадка, нічого не вдалося віднайти. Свого часу писав мені проф. І. Борщак, що розшукував у лондонських архівах за списками Кромвела до Хмельницького й нічого не віднайшов.

В 1957 році в лондонському »British Museum« і »Public Record Office« працював д-р Б. Кентржинський. Йому також не вдалося знайти жадних слідів переписки Кромвела з Хмельницьким.

Підсумовуючи вищенаведені примітки, припускаємо, що **лист із писної книги Голінського не належав О. Кромвелеві**. Думаємо, що цей лист міг бути фальсифікатом самого Голінського, як доказ, що Англія, яка підпирала протестантів у Польщі, має також зв'язки з Б. Хмельницьким. Існує й можливість пізнішого фальсифікату з наміром збагатити свідчення про зв'язки Б. Хмельницького з Кромвелем у ранніх роках козацької революції. В кожному разі т. зв. »лист Кромвела« з 1649 року не можна uważати в історичних дослідках за правдиве історичне джерело.

II

Европейські політичні події на переломі XVII-го ст. позначилися феноменом однорідних внутрішніх процесів в окремих державах, які встановили своєрідну історичну закономірність. Це явище свідомо відчули сучасники доби. Шведський дипломат Сальвіус²⁵⁾ писав в одному звіті до свого уряду: »В цілیم світі чути про повстання народів проти королів, наприклад, у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московщині, Туреччині, Татарії, Китаї. Чи це спричинене загальним розположенням зірок на небі, чи загальним зговоренням народів проти дурних правителів, один Бог знає«²⁶⁾. Польський підканцлер Радзейовскі в розмові з французом Лінажом де Восьєн говорив, що: »ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, опісля зараза перекинулася до Франції і ваші безпорядки ще не були втихомирені, як вони вже перейшли до Польщі«²⁷⁾. Подібні голоси лунали з усіх кінців європейського континенту. Революційний дух того часу виніс на своїх крилах Богдана Хмельницького і Олівера Кромвела як великі індивідуальності, що своїм творчим генієм зуміли вивести на політичну європейську сцену нові прогресивні сили. За допомогою історичної порівняльної методи можна устійнити деякі подібні прикмети двох великих революціонерів, які один одного безпосередньо не знали, проте однаково відчували і сповнювали своє історичне призначення.

Уважаємо, що проблему зв'язків Англії з Україною того часу слід змалювати на широкому полотнищі загальноєвропейської ситуації. Україн-

²⁵⁾ Шведський посол на Вестфальську мирову конференцію 1648 р.

²⁶⁾ С. Т. Odhner: "Die Politik Schwedens im Westphälischen Friedenskongress und die Gründung der schwedischen Herrschaft in Deutschland" (Gotha, 1877), S. 272.

²⁷⁾ P. Linage de Vauciennes: "L'origine véritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne" (Paris, 1674), p. 7.

ська національно-соціальна революція 1648-го року докорінно змінила Б. Хмельницьким. Українська революція хронологічно являється продовженням тридцятилітньої війни. Вестфальський мир 1648 р. фактично лад Східної Європи. У висліді постала нова Козацька держава, очолена дав перемогу Франції, що позбулася мілітарної сили Німеччини через роздріблення останньої на малі князівства. Крім того Франція одержала частину габсбурзького Ельзасу. Росія склала з Польщею ще в 1634 р. т. зв. Поляновський мир, на підставі якого московський цар відмовив Україні військової допомоги в ранніх 1650-их роках. Швеція, у свою чергу, за Вестфальським миром, одержала частину східної Померанії, Бремен та інші міста. Отже довголітня боротьба Швеції за доступ до берегів Балтицького моря принесла їй успіхи²⁸). Швеція стає найзамітнішою потугою в Північній Європі і відіграє велику роль в плянах Англії і України. Туреччина не брала безпосередньо участі в 30-літній війні, проте мала під своїм впливом Молдавію, Валахію та Семигород — себто ці придунайські князівства, які входили в політичні пляни Хмельницького вже в перших роках революції²⁹). Також Кримський ханат відіграв важливу роль в історії молоді Козацької держави. Міжнародне напруження росло впарі з низкою потрясень усередині поодиноких держав. Ці розрухи були ранніми вісниками зникну абсолютної монархії в Європі. Отже у Франції кількома наворотами велася боротьба т. зв. фронті, в Еспанії почався ряд селянських катальонських повстань, 1650-го р. вибухли повстання в Пскові й Новгороді. Крім того слід відмітити селянські розрухи в Австрії і Швейцарії.

Одначе найзамітнішою подією в Європі того часу стала революція Хмельницького і Кромвеля, яка мала значення всеєвропейське. В Європі потворилися союзні бльоки держав. Деякі протестантські й православні держави знайшли спільну мову і так почалося плянування мілітарних союзів, які мали за спільну мету побороти католицизм.

Історичний процес Англії ішов іншими шляхами, ніж історія України. Острівне географічне положення Англії давало їй змогу закріплювати і розбудовувати свою державу. Вже часи Якова I-го (1603-1625) позначилися назріваючим конфліктом між королем і парламентом. Королівські урядники були знані зі своїх здирств та релігійних переслідувань. Така поведінка, звичайно, не могла подобатись англійцям, звиклим до індивідуальної свободи. За сина Якова, Карла I-го (1625-1649), ще більше загострилися непорозуміння королівської влади з парламентом. Упродовж повних одинадцяти років він не скликав парламенту (1629-1640). В 1640 р. засів до нарад т. зв. «довший парламент», що радив повних 30 років. Тоді страчено на вимогу парламенту найближчого співробітника короля, графа Стадфорда. Здавалося, що король раз назавжди вирікся своїх диктаторських мрій і поділиться з парламентом владою. У самому парламенті постали партія Піта і партія Гемпдена (т. зв. «круглоголові»³⁰) і кавалери). Останні рекрутувалися головню з середовища ро-

28) В. Kentschynskyj: "Karl X Gustav inför krisen i Oster 1654-1655" (Karolinska förbundets årsbok 1956), pp. 7-140.

29) Л. Винар: «Молдавська концепція Богдана Хмельницького в роках 1648-1653», **Розбудова Держави**, чч. 21, 22 (Торонто-Денвер, 1957).

30) Назва походить від округлих шапок і короткообстрижених голів пуритан.

дової аристократії та піддержували короля. Коли в 1642 р. прийшло між цими двома партіями до удару, здавалося, що кавалери візьмуть верх і приведуть назад авторитет короля. Але на історичному фоні з'являється Олівер Кромвел, майбутній лорд, протектор Англійської республіки. Життя і діяльність Кромвела діждалися численної літератури³¹⁾, що висвітлює його внутрішню і зовнішню політику. На превеликий жаль, у всіх цих працях не опрацьовано джерельно поглядів і акцій Олівера Кромвела відносно Східної Європи, а про Україну і Хмельницького навіть не згадується. Таке ставлення авторів можна пояснити не лише скупістю історичних джерел до цього питання, але також і неуважністю істориків до згаданої проблеми.

Олівер Віліямс Кромвел (1599-1658) своєю вдачею був подібний до Хмельницького.

He was harsh, he was quarrelsome and even explosive, he would suddenly blurt out his thoughts at inconvenient times and even in moments when he weakened himself so doing³²⁾.

Хмельницький, як відомо, теж був доволі нервовий і мав тверду руку³³⁾. Липинський інтерпретує суворі потягнення гетьмана як боротьбу з «анархічною частиною старшини»³⁴⁾. Звичайно, тут також грала роль чисто психологічна настанова гетьмана. По затяжних війнах із прихильниками англійської монархії і опозиції в республіканському парламенті, Кромвел під кінець 1653 р. прийняв титул Лорда Протектора Англійської республіки і вся влада перейшла в його руки. Від цього часу проблему зв'язків Англії з Україною, а Кромвела з Хмельницьким зокрема, можна розглядати на конкретнішому ґрунті, ніж це робили творці легенди про зв'язки між ними 1649 р.

III

В 1653-4 рр. Кромвел виступив з концепцією союзу протестантських держав. »He sought to form an alliance of protestant states, which would be far more than a mere league of defence«, пише історик Бухан³⁵⁾. За допомогою цієї протестантської ліги Англія бажала поширити свої впли-

31) У нашій бібліографічній примітці обмежимося лише важливішими працями про Кромвела: Abbott, William Corter. A Bibliography of Oliver Cromwell. Cambridge 1929; Abbott, W. C., editor. The Writings and Speeches of Oliver Cromwell, 1649-1653. Cambridge 1939; Belloc, Hilaire. Cromwell. Philadelphia 1934; Blauvelt, Mary Taylor. Oliver Cromwell: A Dictator's Tragedy. New York 1937; Buchan, John. Oliver Cromwell. London 1934; Drinkwater, John. Cromwell: A Character Etudy. London 1935; Firth, Charles Harding. The Last Years of the Protectorate, 1656-1658. Two Vols. London 1934; Lomas, S. C., editor. The Letters and Speeches of Oliver Cromwell, with Elucidations by Thomas Carlyle. Three Vols. London 1904; Morley, John. Oliver Cromwell. New York 1900; Paul, Robert S. The Lord Protector, Religion and Politics in the Life of Oliver Cromwell. London 1955; Taylor, G. R. Stirling. Cromwell. Boston 1928; Turberville, A. C. Commonwealth and Restoration. London 1936; Williamson, Hugh Ross. Charles and Cromwell. London 1946; Vaughan, Robert. The Protectorate of Oliver Cromwell. London.

32) H. Belloc: "Cromwell" (Philadelphia, 1934), p. 132.

33) Хоч би пригадати поведінку гетьмана супроти черкаського полк. Єська і наказного гетьмана М. Федоровича. (Акты, т. X, ст. 77).

34) В. Липинський: »Україна на Переломі« (Відень, 1920), ст. 117.

35) John Buchan, Oliver Cromwell (London, 1934), p. 400.

ви на цілу Європу³⁶). Немає сумніву, що в той час англійський диктатор пильно слідкував за розвитком подій в Східній Європі. Відношення Кромвелівської Англії до Польщі було негативне. Англії згідливо називали поляків «polish polanders». Кромвел не міг забути Янові Казимирові проголошення в Польщі збірки на допомогу англійським монархістам. Він, у свою чергу, проголосив збірку на допомогу протестантам у Польщі, що були переслідувані польським урядом. Не зважаючи на те, Ян Казимир намагався за всяку ціну унормувати дипломатичні зносини з Англією. В 1654 р. він вислав до Кромвеля свого посла Миколу de Вуе з відповідними дорученнями і пропозиціями. Ян Казимир рівнож передав Кромвелеві листа, зміст якого подаємо в примітці³⁷). Польський посол de Вуе намагався втягнути Кромвеля у війну проти Москви. Він обвинувачував Москву в тому, що вона підбурює козаків та загрожує небезпекою нападу Москви на Англію. Пропозиції Польщі були відкинені.

Базою ліги протестантських держав стала Англія і Швеція. Кромвел нав'язав зносини із Семигородом. У своїх листах до Ю. Ракоczego він згадує про спільність інтересів оборони віри й konieczність союзу³⁸). Отже Англія попадала своєю закордонною політикою у сферу впливів Б. Хмельницького, який також був заінтересований в протикатолицькій союзі держав. Можливо, що згодом Англія бажала нав'язати з Україною безпосередні зв'язки. Слід згадати, що 9-го січня 1650 р. Ян Казимир прийняв на авдієнції англійських послів в один день з митрополитом С. Коссовим. Можливо, що тоді англійці нав'язали зносини з козацькою делегацією. Дня 12-го червня 1651 р. Семен Реніген повідомляв з Царгороду короля Леопольда про зв'язки між козацькими, шведськими, семигородськими, англійськими і французькими дипломатами³⁹). На жаль, нам не відомо нічого певного про тодішні розмови козацьких послів з англійцями в Царгороді.

³⁶) Abbott, *op. cit.*, p. 340.

³⁷) «Ян Казимир, з Божої ласки король Польщі, великий князь Литви, Руси, Прусії, Мазовії, Самогітії, Лівонії, Смоленщини, Чернігівщини, а також дідинний король Шведів, Готів і Вандалів — Найяснішому князеві (serenissimo principi), пану Оліверові Кромвелеві, Протекторові Англії, нашому найдорожчому приятелеві — поздоровлення і повсякчасний зріст щастя. Найясніший князю, пане наш, приятелю найдорожчий. Не дозволили від початку обняття нами панування безнастанні війни з нашими ребеліями — бунтівниками і варварами — і звідси тяжка жура — щоб висказати Вашій Світлості прихильність нашого духу до Вас. Хоч ми цього досі не могли зробити, так тепер не хочемо відкладати надалі, щоб засвідчити наші найліпші почування до Вашої Світлості. Тому посилаємо до Вашої Світлості нашого надзвичайного посла, шляхетного Миколу de Вуе, нашого посла в Газі, який буде для Вашої Світлості викладником наших бажань, рівночасно роблячи декілька пропозицій, що мають немалу вартість на будуче так для слави Вашої Світлості, як і для нас і нашої держави. Про це просимо Вашу Світлість, бажаючи з (цілої) душі великого щастя для Вас».

Дано в Гродні, 30 листопада, Р.Б. 1654. Вашої Світлості відданий друг — Ян Казимир, король. (Cf. A Collection of the State Papers of J. Thurloe Esq., 11, 731).

³⁸) Abbott, *op. cit.*, pp. 730-731.

³⁹) Жерела до Історії України-Руси, Львів, 1911, т. V, стор. 479.

На маргінесі треба згадати про Максима Кривоноса, легендарного провідника української черні. Деякі українські історики вбачають в особі провідника української черні, Максима Кривоноса — таємного агента протестантських держав, а навіть Англії. Слід ствердити, що донині в українській історіографії не присвячено відповідної уваги цьому легендарному ватажкові. В одному німецькому виданні з 1649 р. автор, учасник подій, вважає Кривоноса шкотом з походження. Він пише: »Ген.-майор Кривоніс — із походження шкот. Кривоносом прозвали його козаки тому, що він мав кривий ніс, а крім цього був рішучим і відважним вояком«⁴⁰).

На основі цієї вістки В. Липинський вважає Кривоноса »шотландським жовніром«, який на початку 1648-го року з'явився в Україні і, правдоподібно, був агентом протестантських держав⁴¹). Цю ж саму думку заступає й проф. І. Борщак, додаючи від себе, що найправдоподібніше Кривоніс був агентом Англії. Він був безкомпромісовим ворогом Польщі, а тому не хотів жодного договору, лише бажав цілковитої її руїни⁴²). Гіпотеза наших істориків скріплюється повідомленням шведських агентів канцлерові А. Оксенштірнові про діяльність Кривоноса⁴³). На нашу думку, справа »агенства« Кривоноса не така проста, щоб можна робити якісь серйозні висновки. В записках Голінського знаходимо згадку, що Кривоноса сучасники називали купцем з Могилева, а Коховський в своїх »Клімактерах« каже, що він був з Острога — засуджений за розбої⁴⁴). Є й деякі документи, які стверджують, що Кривоніс мав рідню в Україні. В листі до ротмістра Корицького він виразно пише, що »Wiśniowiecki, który w Niemierowie i w drugim mieście okrótnie tyranstwo nad bracią moją porobił, braci mojej rodzonej kazał wiercieć oczy«⁴⁵). На нашу думку, Кривоніс походив родом з України. Якщо б він був чужинцем, який прибув в Україну на початку 1648 р., чернь за такий короткий час не зробила б його народним героєм. Як зазначає Грушевський, Кривоніс (Перебийніс) лишився в народній пам'яті символом переможного руху повстання в його початковій фазі⁴⁶).

З того часу донеслась до нас відома пісня: »Гей, не дивуйтесь, добрії люди«..., присвячена Кривоносові, який в той час став легендарним отаманом черні. Відомо, що Хмельницький мав з ним цілу низку непорозумінь. На основі зізнання о. Петронія Ласка — сенатор Кисіль доносив польському урядові, що:

40) "Gründliche und denkwürdige Relation der newlichen Cosaken Revolte wider die Cron Polen unter Commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptmann, Pultorock Cosaken Obristen, und Krziwanos Obristen als vornemsten Häuptern der Cosaken, von Anfang bis zur newlichen (Gott sey Lob) unverhofften Friedens-Composition, so hiebey gefüget und darauf ertheiten Königl. Pardon, nach bewusten und zum Theil selbst erfahrenen Umbeständen kürzlich verfasst durch einen namhaften Offizirer, jedoch dabey des Friedens Liebhabern", anno 1649, p. 7.

41) Липинський, цит. прим., стор. 180.

42) Borschak, *op. cit.*, p. 144.

43) Арх. Ю.З.Р., ч. III, т. VI, передмова, стор. 51.

44) Грушевський, цит. прим. т. VIII, ч. 3, стор. 46.

45) Там же.

46) Там же, стор. 45.

Krzywonosa wzięto do armaty i przykowano za szyję łańcuchem. Szlachtę już wszystkim, cokolwiek przy Krzywonosie było więziono, wypuszczono i więcej stu kazali poćcinać Tatarom tych rozbójników⁴⁷⁾.

Незгодю Хмельницького з Кривоносом цікавився теж папський нунцій de Torres, який про це своєчасно повідомляв Ватикан. Отже на початку революції Кривоніс був важливою і впливовою особою, а тому й став своєрідним конкурентом Хмельницького, який не міг спокійним оком »дивитися на зріст сил і поваги брацлавського ватажка«⁴⁸⁾. »Gazette de France« з 1649 р. лаконічно згадувала про смерть Кривоноса під час облоги Замостя в листопаді 1649 року. Можливо, що в майбутньому виясниться роля М. Кривоноса — одначе, при доступних нам джерелах, важко назвати його наймленим представником інтересів протестантської ліги держав, а зокрема Англії^{48a)}.

Богдан Хмельницький в 1649 р. планував мілітарно-політичний союз України з Молдавією, Волощиною і Москвою, звернений проти Польщі. Через облудну дипломатію Москви й Молдавії цей союз не реалізувався. Чергові етапи гетьманської політики, що виявилися в протурецькій, а згодом промосковській орієнтаціях, показалися для молодій Українській державі некорисними. Молдавська концепція гетьмана потерпіла невдачу зі смертю гетьманича Тимоша в 1653 р. Отже Україну слід було включити в новий міжнародний союз зі зверненим вістрям проти Польщі і Москви, що в той час безпосередньо стали загрожувати Українській державі.

В листуванні Кромвеля із шведською королевою Христиною, а згодом з її наслідником Карлом X-им, не знаходимо жодної згадки про Хмельницького і українських козаків. Таке замовчування козацького питання доволі дивне, бо в 1655-57 рр. Швеція з Україною була в близьких взаєминах. У листопаді 1655 р. Б. Хмельницький через свого післанця о. Данила Олівеберга запропонував Карлові X-му широкий військовий плян коаліції: Швеції, України, Москви, Англії, Венеції, Австрії і Персії — коаліції, що мала б за мету завоювати та ліквідувати Туреччину й звільнити з мусульманської неволі всіх християн, а першою мірою греків⁴⁹⁾. Згідно з цим пляном, козаки разом з англійцями і венеційцями мали воювати Туреччину з моря, а шведи, москалі й знов же козацькі війська мали б воювати суходолом. Отже, як бачимо, козаки в цьому пляні відігравали визначну роль. Ця пропозиція постала, правдоподібно, під впливом згадуваного о. Данила Грека, чільного провідника грецького визвольного руху на вигнанні. Д-р Кентржинський дослідив, що о. Данило мав зв'язки з Римом, Венецією, Парижем, а також Лондоном⁵⁰⁾. Правдоподібно, він міг бути посередником між Хмельницьким і Кромвелем, проте на підтвердження цієї гіпотези не знаходимо жодного

47) Dziela K. Szajnochy: *Dwa lata Dziejów Naszych* (Warszawa, 1878), vol. X, pp. 76-77.

48) Грушевський, цит. прим., стор. 49.

48a) Автор цієї праці готує монографію про Кривоноса, в якій буде висвітлено на основі історичних джерел і літератури життя та діяльність цієї загадкової постаті.

49) Липинський, цит. прим., стор. 49; — Арх. Ю.З.Р., III, VI, стор. 86-88.

50) Кентржинський, цит. прим., стор. 140, прим. 28.

історичного документу⁵¹). Слід згадати, що до Хмельницького приїжджали шотландські купці в ролі шведських кур'єрів. В описі подорожі шведського посла Веллінга по Україні в 1656-57 рр., складеному службовцем посольства К. Гільдебрандтом, є згадка про перебування шотландців на гетьманському дворі на початку 1657 р. Саме в той час, пише Гільдебрандт, його королівська величність (шведський король, — Л. В.) вислав до гетьмана з листами шотландського купця, який теж ішов (з ними до гетьманського двору). Гетьман сидів за столом сам, бо стіл був вузький. Збоку сидів пан посол (Веллінг), а побіч нього — згаданий купець, що мав рудого, кудлатого, тренованого пса, що ковтав м'ясо, нічого не відчуючи, з чого гетьман сміявся. Того самого пса подарував цей купець панові послові⁵²). В цьому самому «Описі» знаходимо ще одну вістку про шотландця, мовляв, «на той час (початок 1657 р.) приїхав до гетьмана з листами від шведського короля його післанець, шотландський купець, Тома Гаршовем⁵³). Факт перебування шотландців на дворі Хмельницького є доволі знаменний. У той час Англія інтенсивно збирала вістки про події в Східній Європі, а про Україну зокрема. Ці шотландці, будучи на службі шведської держави, рівнож могли працювати для Англії. В свою чергу, Хмельницький від них міг довідатись про тогочасну політичну ситуацію в Англії та про політику Кромвеля.

Хоча пропозиція Хмельницького створити протитурецьку лігу, включно з Англією, не була зреалізована, проте це свідчить, що Б. Хмельницький зараховував цю країну до своїх можливих союзників.

Роки 1656-57 були найбільш сприятливими відносно проблематичних зв'язків України з Англією. В той час політичні плани Хмельницького зустрічалися з планами Кромвеля. На увазі маємо утворення військового союзу України, Молдавії, Валахії, Семигороду і Швеції. Ця коаліція мала протимосковський і протикатолицький характер. Карло X-ий і Юрій II-ий Ракочий, у свою чергу, мали дружні зв'язки з Кромвелем, який намагався створити союз некатолицьких держав Європи. Цю коаліцію Липинський називає «балтицько-чорноморською». У звідомленнях семигородського посла Шебеші читаємо, що «Гетьман хоче воювати також з Т. (турками), просить у шведського царя 5 тис. шведів, а сам дає 10 тисяч. Він посилає до шведського короля свого посла Ковалевського. Розвідувався також, чи (шведи) не могли б прийти (на турків) морем з Швеції й Англії⁵⁴). Отже, як бачимо, гетьман знов же в своїх політичних планах надіявся на співпрацю з Англією.

Англія в той час очима своїх агентів пильно слідкувала за козацько-шведськими переговорами. Під датою 21-го вересня 1655 р. англійський агент розвідувальної служби повідомляв свій уряд:

⁵¹) Відомо, що в Кембріджі та Оксфорді свого часу студіював визначний дипломат і прихильник Хмельницького, Юрій Немирич. Через нього Хмельницький міг мати зв'язок з Англією. Проте цей здогад також не підтверджений.

⁵²) Д. Оляничин: «Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657», *Записки НТШ*, т. 154 (Львів, 1937), стор. 57.

⁵³) Там же, стор. 47.

⁵⁴) Грушевський, цит. прим., т. IX/2, стор. 1434.

»Тут до Ельбінґу прибув патріарх від Хмельницького, генерала козаків, до шведського короля, щоб переговорити з його Величністю про ліґу і злуку армій проти москалів. Завтра він удається звідси до Фравенбургу до короля. Є чутка, що король пішле з цим патріархом двох своїх послів до названого вище генерала, Хмельницького, щоб скласти й закріпити договір, про що напишу докладніше найближчою поштою»⁵⁵).

Відомо, що за короткий час Карло X-ий дійсно вислав в Україну двох своїх послів, Веллінґа та Тернешельда, з уповаженням скласти з Хмельницьким договір.

Чужинецькі історики залюбки згадують про Хмельницького і Кромвеля, як революціонерів XVII-го ст. та подекуди їх порівнюють. Проф. Ю. Вернадський свого часу писав:

»Він (Хмельницький, — Л. В.) почав гарячкову дію, намагаючись створити велику коаліцію проти Польщі. Його агенти діяли у Швеції, Трансильванії і Бранденбурзі; за посередництва Ракочого і короля Швеції Карла Густава, він навіть пробував нав'язати контакт з Олівером Кромвелем»⁵⁶).

На жаль, даний автор не подає жодних відсилань до історичних джерел і літератури, що підтверджували б його твердження. Ю. Вернадський порівнює Хмельницького до Кромвеля, мовляв:

»Позиція Богдана, як державного мужа й революційного провідника, має багато спільного з позицією Олівера Кромвеля. Обидва вони почали свою кар'єру тяжкою боротьбою проти королівських привілеїв; як один, так і другий при кінці своєї кар'єри пробував вдержати свої революційні сили в певних рамках, щоб розбудувати сильну армію і добру національну адміністрацію»⁵⁷).

Порівняння ці видержують критику, якщо брати до уваги **технічну сторону** української і англійської революцій. Хмельницький очолював національну українську революцію і боровся проти польського поневолення, Кромвел був лише заступником англійського республіканізму і боровся проти англійської монархії. **Отже основи обох революцій наскрізь різні.** Слід відмітити, що Кромвел лиш у початках своєї боротьби був завзятим республіканцем — під кінець життя він формально був диктатором, а

⁵⁵) A Collection of the State Papers..., vol V, p. 473.

»Here at Elbing is arrived a patriarch sent from Chmielnitsky, Generall of the Cossakes, to the King of Sweden, for to treat with his majesty a liga and conjunction of armes against the Muscoviter. He goes tomorrow from hence to Frauenburg to the King; and the report goes, that the King will send with this patriarch two of his gentlemen to the above named general Chmielnitsky for to conclude and confirme the treatie, whereof I shall impart more particulars of with the next post».

⁵⁶) G. Vernadsky, op. cit., p. 110.

»He began (Chmielnitsky, — L. W.) feverish activity in an attempt to build a huge coalition against Poland. His agent were at work in Sweden, Transylvania, and Brandenburg, and even tried, through Rakoczzy and King Karl Gustav of Sweden, to establish contact with Oliver Cromwell».

⁵⁷) Ibid., p. 118.

»There is much in common between the position of Bohdan as a statesman and a revolutionary leader and that of Oliver Cromwell. Both started by leading a hard fight against royal privileges; each at the end of his career, tried to keep his revolutionary forces within definite limits as to build up a strong army and an efficient national administration».

по-суті — англійським монархом⁵⁸). Він, подібно як і Хмельницький, бажав забезпечити династичну тяглість і своїм наступником визначив Річарда Кромвела. Інший історик, Cresson, відзначає інші обставини — »different circumstances«, що існували в Англії і в Україні та різночасно наголошує своєрідний республікансько-демократичний дух Хмельницького й Кромвела, мовляв:

»Обидва, в ім'я свободи, пробували розбудувати народи, які щойно підіймалися з тиранії феодальних організацій, у вільні держави. Обидва намагалися зберегти демократії — предтечі сьогодишніх типів демократій — незалежними від оточуючих їх автократичних урядів«⁵⁹).

Ще інші історики підкреслювали спільність Хмельницького і Кромвела в тенденціях руйнування⁶⁰). Таку оцінку можна пояснити лише поверховністю автора в оцінці XVII-го стол., або своєрідною тенденційністю.

Цікаву паралелю між Хмельницьким і Кромвелем провів історик Л. Кубала. Він пише, що:

»Хмельницький під багатьма оглядами мав трудніше завдання. Терен його влади мав з усіх боків відкриті границі. Не розпоряджав він, так як Кромвел, вишколеною інтелігенцією і засобами старої, могутньої держави; війна, державний скарб, господарство суспільне, адміністрація, стосунки з сусідніми державами — все те треба було створити, все лежало на його голові... Був то чоловік під кожним оглядом надзвичайних розмірів — переростав високоздібних людей до того ступеня, що вступав у межі неосяжних ділянок. Можна про нього сказати, що він вродився володарем: умів приховати свої заміри, а у вирішальних хвилинах не вагався, всюди була його потужна воля і сильна рука«⁶¹).

На таку клясичну характеристику Б. Хмельницького спромігся польський історик, а це свідчить, що історична правда переважає тенденційність та історичні польські легенди. Справжній історик, не зважаючи на національне походження, зуміє об'єктивно і глибинно оцінити будь-яке історичне явище, чи індивідуальність.

⁵⁸) Дня 23-го лютого англійський парламент просив Кромвела прийняти титул короля Англії, Шкотії і Ірляндії. Кромвел цю пропозицію, по довгій надумі, відкинув, приймаючи однак королівські регалії: державний меч, булаву і горностасовий плащ та біблію, задержуючи за собою титул Лорда Протектора Англії, Ірляндії і Шкотії.

⁵⁹) W. P. Cresson, *The Cossacks: Their History and Country* (New York, 1919), p. 91.

»Both tried, in the name of liberty, to build into free states nations just emerging from the tyranny of feudal institutions. Both sought to maintain independent of the autocratic governments that surrounded them, democracies anticipating those of our own day».

⁶⁰) David Ogg, *Europe in the Seventeenth Century* (London, 1925), p. 483.

⁶¹) L. Kubala, *Wojna Moskiewska 1654-1655* (Warszawa, 1910), st. 7-8.

»Chmielnicki miał pod wielu względami trudniejsze zadanie. Obszar jego władzy miał zewsząd otwarte granice. Nie rozporządzał, jak Kromwel, wyszkoloną inteligencją i zasobami starego i potężnego państwa; wojna, skarbowość, gospodarstwo publiczne, administracja, stosunki z ościennymi państwami — wszystko trzeba było stworzyć, wszystko leżało na jego głowie... Był to człowiek pod każdym względem nadzwyczajnych wymiarów — przerastał ludzi wysoko uzdolnionych do tego stopnia, że wkraczał w dziedziny niepochwytne. Można o nim powiedzieć, że się urodził władcą: umiał ukryć swoje zamiary, w stanowczych chwilach się nie wahał, wszędzie potężna wola i żelazna ręka«.

Хоч нам не вдалося покищо розшукати історичних джерел, що підтверджували б зв'язки Б. Хмельницького з О. Кромвелем, проте деякі тогочасні видання і документи вказують на велике заінтересування Англії боротьбою українських козаків, а гетьманом зокрема. Тут, у першу чергу, слід згадати англійські журнали. Відомо, що вже 14-го грудня 1648 р. «Le Mercure Anglais» подав доволі подрібний опис битви під Жовтими Водами, а «The Moderate Intelligencer» в 1649 р. написав статтю про Україну й українську революцію. В той самий час появився в Лондоні географічно-політичний збірник п. з. «A Book and Map of all Europe, with the Names of all Towns of note in that known quarter of the World», в якому знаходимо дані про міста в Україні, разом зі згадкою про козацьку революцію. В англійському часописі «The Weekly Intelligencer of the Commonwealth» з 16-го квітня 1654 р. знаходимо замітку про українсько-московський договір з 1654 р.

Проте найбільше вісток про Б. Хмельницького і козаків знаходимо в згадуваній нами збірці документів Джона Серльова (Thurloe). Джон Серльов (1616-1668) від 1659 р. став секретарем Олівера Кромвеля. Йому підлягала і англійська розвідка і таємна поліція⁶²). Під час Протекторату, Серльов був членом Таємної Державної Ради й мав великий вплив на англійську зовнішню політику. Починаючи від 1653 р., в його семитомовій збірці «Державних Документів» знаходимо систематичні записки про успіхи й неуспіхи Б. Хмельницького. Ці нотатки були зроблені переважно на основі звітів англійської Intelligence Service. Немає сумніву, що дані про козаків Серльов збирав на доручення Кромвеля.

З українців перший звернув увагу на цю збірку документів д-р Володимир Безушко, що переклав на українську мову майже всі важливіші

⁶²) Dictionary of National Biography, ed. by Sidney-Lee (New York, 1898), vol. LVI, pp. 342-344.

⁶³) Д-р Волод. Безушко: «Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова», *Літопис Червоної Калини* за 1931 р., ч. 11, стор. 8-9, — ч. 111, стор. 18-20.
Вістки Серльова про Хмельницького. Записки Thurloe мають неабияке значення для української історіографії, тому деякі з них наведемо повністю, користуючись перекладом В. Безушка⁶³).

«Гданськ (Dantzick), 4-го (н. ст.) червня 1653. Сьогодні пошта приносить відомості з Польщі, що син Хмельницького (Chimiliske's son, з приміткою про Хмельницького на кінці листа, що це козацький генерал) вигнав нового Господаря, ув'язнив свого тестя і покарав смертю його прихильників. Він думає задержати Волощину для себе, а це змушує поляків зайняти становище». (Гл. його «Збірка Державних Документів», том I, стор. 254).

Містер Джон Бензен повідомляє з Гданська, 8-го (н. ст.) липня 1653 р.: «Син Хмельницького (Chimiliske's son) в живих і не полонений. Сила козаків з кожним днем зростає з приходом татарів, і якщо вони рушать в Польщу, а про що всі переконані, то вони рознесуть все перед собою» («they will carry all befor them»). (Гл. його З.Д.Д., т. I, стор. 321).

Цей сам Джон Бензен повідомив з Гданська під датою 5-го липня р.: «Минулої ночі прийшла відомість, що козаки в поході і що побили частину королівських військ, які розшукували поживи. Це примусило короля до відступу на шість голландських миль в побоюванні, що коли залишитися, то вони його оточать своїм військом. Як близько вони до нього, це не знане, але певне є, що вони в поході». (Гл. 3.Д.Д., том I, стор. 333).

В листі з Гданська п. д. 22-го (н. ст.) липня 1653 р. читаємо таке: «Польський король рушив шість миль за Львів (Limbrick), рішений битися з козаками, якщо ці наблизяться. Коли він наладжував табір, надійшли послы для замирення, так що мабуть король залишиться там через літо». (Гл. 3.Д.Д., т. I, стор. 346).

«Ратисбона, 31-го липня 1653. З деяких листів довідуся, що справа польського короля на добрій дорозі і що Хмельницькому (Chimilniski) нанесли багато клопоту трансільванці. Татари мали приректи поміч, але польський король задумав їм в цьому перешкодити». (Гл. 3.Д.Д., т. I, стор. 366).

В листі з Риму п. д. 1-го вересня 1653 р. читаємо таке: «З Польщі повідомляють, що Хмельницький (Chmielinsky) післав послів до короля вести мирні переговори. Король поставив такі умови, яких козаки не приймуть. Повідомляють також, що москалі 86-тисячною армією облягають Смоленськ і Полоцьк». (Гл. 3.Д.Д., т. I, стор. 434).

«Ратисбона, 4-го (н. ст.) вересня 1653 р. З Польщі повідомляють, що князь Трансільванії разом з князем валаським побили двадцять тисяч вояків, які прийшли на поміч князеві Молдавії від козацького Хмельницького, ніби князя Молдавії, його зятя. Мабуть там є надія на союз між польським королем, князем Трансільванії і Валахії проти козаків і князя Молдавії. Вісті з Польщі так непевні і так різні, що сумлінний чоловік гидиться («is loth to send them») посилати їх приятелеві, але я думаю, що ці новини є зовсім правдиві, бо з доброго джерела для цісарського двору. Польський король є в такому положенні, що козаки не мають відваги видати йому битву». (Гл. 3.Д.Д., т. I, стор. 476).

«Р. (?), 18-го листопада 1653 р. Новини з Польщі добрі і згадувані козаки не вважаться зустрінутись у битві з (польським) королем, що зміцнився союзом з молдавцями, новими волохами і трансільванцями проти козаків — що немало задає клопоту туркам і невірним». (Гл. 3.Д.Д., т. I, стор. 581).

«Ратисбона, 5-го (н. ст.) лютого 1654 р. Москалі виступили війною проти Польщі, думаючи, що не може бути миру між поляками, козаками і татарами; мир все-таки складено, як можете видіти з копії листа короля до цісаря і з другого листа, а саме листа віцеканцлера, які тут залучую...». (Гл. 3.Д.Д., т. II, стор. 53).

«Гданськ, 7-го (н. ст.) березня 1654 р. Отримуємо відомість із Польщі, що козаки склали угоду з москалями, а щоб москалів упевнити в їхній вірності, вони мають їм відпустити три графства (полки), якщо це тільки не вістка королівського двору, щоб довести до угоди з козаками, або щоб зискати більший податок, що вкінці недалекий час покаже. Московський князь вже зайняв Київ, Білу, Черкавськ (Черкаси — Л. В.) і

Chreйн (Чигирин — Л. В.) та посувається далі з великою силою. Ця відомість спричинила велике порушення на сеймі у Варшаві». (Гл. З.Д.Д., т. II стор. 120).

»Роттердам, 27-го березня 1654 р. Польський король тяжко зажурений (нещастям); в Литву саме ввійшло 50.000 москалів, крім двох інших великих армій цієї нації; одна зміряє до Смоленська, а друга, маршує між цими двома, щоб получитися з одною з них, як зайде потреба. Козаки й татари у великій кількості маршують із другої сторони Польщі». (Гл. З.Д.Д., т. II, стор. 170).

»Гданськ, 16-го (н. ст.) січня 1655 р. З листів з Польщі довідуюся про вдалий похід польської армії, якій на поміч прийшли нові татарські підмоги проти козаків на Україні. Більшу частину козаків побито і змушено Хмельницького (Chmilinski) відступити до Корсуня (Corsan). Він тепер просить союзу, який недавно відкинув». (Гл. З.Д.Д., т. III, стор. 84).

Посол Пелс до Штатів Генеральних (Голляндських): »Гданськ, 18-го (н. ст.) березня 1656 р. Польська пошта, яка тут надійшла, приносить дуже мало відомостей, яким можна б повірити. Довідуємося, що Його Величність (польський король) є ще у Львові, або дещо за ним в сторону Кам'янця Подільського (Kaminitz Podolsky), вчікуючи сполуки татарів і козаків, які, доки не появиться трава в полі, не роблять служби. Є чутка, що прийшло до битви між шведами і поляками близько Samosch, але про це пишуть з Варшави і Thorn так неясно, що не можна мати ніякої ясної думки. Також кажуть, що Хмельницький (Chimnitzky) є особисто з королем Польщі і що піддався з козаками Його Величеству з достовірною лояльністю, за що в нагороду іменовано його воєводою Польщі (a woywoda of Poland)«.

Відомість з 22-го квітня 1656 р.: »Останні новини згадують, що козаки післали двох своїх духовних до короля, який відбув з ними авдієнцію. Вони прирекли, що Smielinsky приїде йому на поміч з 350.000 мужів, як тільки в полі виросте трава для коней». (Гл. З.Д.Д., т. IV, стор. 691).

Лист до Petkun-a. »Гага, 10-го (н. ст.) червня 1656 р. Monsieur de Creosique пише мені з Ратибони, що козаки почали війну проти короля Казимира». (Гл. З.Д.Д., т. V, стор. 79).

»Голляндські послы в Прусії до Генеральних Штатів. Марієнбург, 18-го липня 1656 р. Козаки погодилися з королем Польщі і висилають йому на поміч свої війська». (Гл. З.Д.Д., т. V, стор. 149).

»Ельбінг, 5-го (н. ст.) вересня 1656 р. Як вірогідні джерела подають, то 6.000 козаків впало до Польщі, нищать шляхту і є на службі шведів». (Гл. З.Д.Д., т. V, стор. 345).

»Голляндські послы в Прусії до Штатів Генеральних. Фрауєнберг, 24-го жовтня 1656 р. Державний канцлер повідомляє, що 15.000 козаків маршує на службі Його Величности короля Швеції і наближається до Königsberg-у». (З.Д.Д., т. V, стор. 493).

»Франкфурт, 5-го (н. ст.) листопада 1656 р.*). Останні листи з Прусії подають про смерть Хмельницького (Chmielinsky) і про те, що козаки

*) Це, мабуть, неточна дата, замість 1657-го року.

вибрали його канцлера своїм генералом. Козаки дуже обурені на москалів, які домагаються, щоб вони покинули константинопільського патріярха, а признали московського». (З.Д.Д., т. V, стор. 540).

В листі з Гданська під датою 18-го (н. ст.) листопада 1656 р. читаємо так: »Козаки (що є в союзі зі шведським королем), напали на татарів, коли вони верталися з здобиччю, багатьох повбивали, інших змусили до втечі, забрали цілу їхню здобич і увільнили невольників, між якими був полковник Петро (Peter), якого високо цінить король шведів і якого визволення було доброю новиною для нього. Король шведів і електор бранденбурзький мають зустрітися і конферувати разом. Присутнім має бути також московський амбасадор, який бажає миру. Якщо це правдиве, то Польща мусить упасти«.

Як бачимо, деякі звідомлення англійських розвідників були неточні, але більшість відповідає історичній правді. Ці рапорти характеризують західноєвропейську тогочасну думку відносно національно-визвольної революції Хмельницького.

В 1663 р. з-під пера француза Петра Шеваліє появилася в Парижі перша Історія українського козацтва⁶⁴). В 1672 р. Історію Шеваліє переклав на англійську мову Едвард Бровн⁶⁵). Про особу Бровна та його вступну статтю до Історії Шеваліє ми присвятили коротку статтю на сторінках паризької »України«⁶⁶). Е. Бровн у своїй передмові прихильно ставиться до козаків і Б. Хмельницького. Цей англієць познайомився в Парижі з відомим дослідником України інж. Бопляном і за його намовою взявся до перекладу книги Шеваліє⁶⁷). Причини англійського перекладу Історії Шеваліє автор подає на початку своєї передмови:

»Хоч Україна є одною із найбільш віддалених частин Європи і назва козаків є дуже модерна, все ж таки в давніх часах та країна була театром славних подій і її населення виявилось не менш цінними прикметами у воєнних ділах, ніж будь-яка інша нація, коли б це не було; тож ці та інші причини лягли в основу мого бажання задокументувати це англійською мовою«⁶⁸).

Далі автор порівнює англійських морських конкістадорів з козацькими завойовниками дикого степу. Він пише:

64) Pierre Chevalier, *Histoire de la guerre des Cosaques contra la Pologne, avec un discours de leur origine, pays, moeurs, gouvernement et religion, et un autre des Tartares Precopites*, Paris, 1663.

65) A Discourse of the Original, Countrey, Manners, Government, and Religion of the Cossacks, with another of the Precopian Tartars. And the History of the Wars of the Cossacks against Poland. London, 1672.

66) Л. Винар, »Англієць про Україну в XVII сторіччі«, *Україна*, ч. X (Париж, 1953), стор. 824-8.

67) Elie Borschak, *L'Ukraine dans la litterature de l'Europe occidentale* (Paris, 1935), p. 36.

68) Edward Brown, *op. cit.*, Preface, p. 1. (Підкреслення наше, — Л. В.). "Although Ukraine be one of the most remote Regions of Europe, and the Cossackian name very Modern; yet hath that Contrey been of late the Stage of Glorious Actions, and the Inhabitants have acquitted themselves with as great Valour in Martial Affairs, as any Nation whatsoever; so that this and other Motives have made me earnest to put this account of it into English".

»Океан — наша насолода, і наша активність на морях має поважне значення для світу. Козаки, яких зростання значення базується й на їх перемогах на Чорному морі, деякою мірою наслідують нас«⁶⁹).

Бровн вважає козаків »Eastern Frontiers of Europe« і за великих любителів свободи. В передмові є цікава характеристика Хмельницького, мовляв:

»Дії Хмельницького, генерала козаків, належать до надзвичайних; і те, як він зумів піднятися до такої величі, перед якою тремтіла нація, якою не могла потрясти ані сила християнства, ані турки«⁷⁰).

В основному перекладач Історії Шеваліс, автор передмови цього видання, виявляється щирим приятелем козащини і Хмельницького. Це свідчить, що англійці в XVII-му стол. співчували й цікавилися козацькими незалежницькими змаганнями.

У французькому виданні книги Шеваліс мала бути проведена паралеля між Хмельницьким і Кромвелом. В англійському перекладі з 1672 р. не було зручно згадувати про Кромвела, бо Англія знову ж була монархією.

Порівняння між Кромвелом і Хмельницьким звучить: »На чолі сміливих, безчисленних запорозьких армій, стоїть чоловік, який жахає таке королівство, якого ще не могли захитати всі держави християнського світу, ані навіть сама турецька держава; одним словом, Кромвел, народжений в Росії, не менше честолюбний і відважний, не менший політик, як Кромвел англійський«⁷¹). Це порівняння Шеваліс двох найвизначніших революціонерів XVII-го стол. згодом спричинилося до створення легенди про безпосередні зв'язки Кромвела з Хмельницьким.

Не сумніваємось, що на переломі XVII-го стол. Англія пильно слідкувала за розвитком подій в Східній Європі, а в Україні зокрема. Це й показує цілий ряд наведених нами документів. В свою чергу, Б. Хмельницький своєчасно думав про союз з Кромвелом, а козацькі дипломати держали зв'язки з англійськими амбасадорами. До безпосереднього листування і союзу між цими двома великими мужами XVII-го стол. не дійшло, головню через несподівану смерть Б. Хмельницького, який забрав із собою в могилу грандіозні політичні концепції введення України, як самостійної держави, в коло європейських держав. Майбутні дослідники англо-українських зв'язків у XVII-му стол. напевно розшукають багато нових історичних джерел, що спричиняться до повнішого наświetлення взаємовідносин цих двох держав у добу Хмельницького і його наслідників.

⁶⁹) Ibid., pp. 2-3.

»The Ocean is our delight, and our Engagements upon the Seas, have rendered us considerable to the World. Cossacks do in some measure imitate us, who took their rise from their Victories upon the Euxine...»

⁷⁰) Ibid., p. 5.

»The Actions of Kmielniski, General of Cossacks, are very remarkable; and how he raised himself to that greatness, as to be feared by a Nation, which neither the Power of Christendom, nor the Turks could shake».

⁷¹) Б. Ф. Поршнев, »К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1658 годов«, **Вопросы Истории**, т. 5 (1954), стор. 50.

Відбитка з журналу «Визвольний Шлях»

**КОЖНИЙ СВІДОМИЙ УКРАЇНЕЦЬ І УКРАЇНКА ЧИТАЄ,
ПЕРЕДПЛАЧУЄ І ПОШИРЮЄ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-
ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК**

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

60

- »Визвольний Шлях«:** стоїть на традиційних християнських, національно-соборницьких духово-культурних засадах української нації, виплечаних і стверджених нашим славним минулим;
- »Визвольний Шлях«:** пропагує ідеї Українського Національно-Визвольного Руху;
- »Визвольний Шлях«:** заступає концепцію власних сил українського народу і української самостійницької суверенної політики та виховує конструктивні державно-творчі сили;
- »Визвольний Шлях«:** пропагує спільний фронт поневолених Москвою народів, що боряться за свої національні самостійні й суверенні держави на етнографічних територіях;
- »Визвольний Шлях«:** обговорює проблеми Української Національної Революції, програми, ідеології, стратегії і тактики;
- »Визвольний Шлях«:** друкує публіцистичні й белетристичні крайові матеріали сучасного українського революційно-визвольного підпілля;
- »Визвольний Шлях«:** містить статті і праці кращих українських загальновідомих авторів на міжнародні, внутрішньо-українські, економічні, психологічні, суспільно-виховні, наукові, літературні й мистецькі теми;
- »Визвольний Шлях«:** друкує кращі твори української літератури: оповідання, новелі, повісті, поезії, спомини і т. п. Містить переклади кращих світових авторів. Плекає, поширює наші духові й культурні цінності;
- »Визвольний Шлях«:** є вірним і щирим приятелем кожного українця на чужині, служить інтересам українського народу, будить приспане сумління і ставить перед очі кожного Україну, її визвольну боротьбу, що безперервно ведеться й досі на Рідних Землях.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — це ваш журнал, видається виключно Вашими матеріальними засобами, жертвовною співпрацею його Співробітників, Заступників і Кольпортерів. Не забувайте про свій обов'язок: вплатіть передплату, приєднайте нових читачів і передплатників та всюди поширюйте його серед української еміграції.

